

OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM VE BİLGİ ÜRETİM SİSTEMİNİN İŞLEVLERİNİ YİTİRMESİNİN SEBEPLERİ ÜZERİNE

Dr. Hasan ŞAHİN*

Eğitim ve öğretim sisteminin, bir toplumun yükselmesinde olduğu gibi, bazen de geri kalmasında önemli rol oynadığı bir gerçektir. Bu sistem çağın gereğine ayak uydurabildiği ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verebildiği sürece yaşamış ve toplumu yükseltici görevini yerine getirebilmiştir. Bu iki hususu yerine getiremeyen eğitim ve öğretim sistemi ise, toplumun geri kalmasını ve hatta çöküşünü hazırlar.¹

Mükemmel bir askerî ve idarî teşkilâta sahip olan Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu takiben, hükümdarlar ve devlet adamları eğitim-öğretim işlerine önem verdiler. Devletin hızla genişleyen topraklarından başka, öteki İslâm ülkelerindeki ve özellikle kendilerinden önceki Anadolu Selçuklularını örnek alarak benzeri özel medreseler açmaya başladılar.²

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde bilim ve eğitimin başlıca kaynağı ve en önemli kurumu medreselerdi. Osmanlı medreseleri devletin kuruluşundan yirminci yüzyılın başlarına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.³

İslâm tarihinde medrese, orta ve yüksek seviyede eğitim ve öğretim veren kurumların ortak adıdır. Medrese, ülkenin ihtiyaç duyduğu kültürü veren ve elemanları yetiştiren bir eğitim ve öğretim kuruluşudur. Daha önceki devirlerde olduğu gibi, Osmanlı'da da şahıslar tarafından kurulan ve yaşaması için vakıflar yapılan medreselerin⁴ Osmanlıların ilk devirlerinde Türkiye Devleti'nin yükselmesinde ve Türk-İslâm medeniyetinin oluşumunda şüphesiz, mevcut eğitim ve öğretim kurumlarının, özellikle medreselerin büyük rolü olmuştur.⁵

Medreselerde din, ilim ve eğitim hizmetlerini yürütenlerin yanında bürokraside ve yargıda ihtiyaç duyulan idarî ve adli personel eğitilirdi. Osmanlı toplumunun dinî, ilmî ve kültürel kurumuna, yani ilmiyeye mensup olan, sosyal ve

* Atatürk Üniversitesi K. Karabekir Eğitim Fak. Öğretim Üyesi

¹ Bayram Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara 1988, s.IX.

² Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, Ankara 1987, s.9.

³ Ekmeleddin İhsanoğlu, Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna, İstanbul 1996, s.23.

⁴ Cahid Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", Osmanlı Ansiklopedisi, C.2, İstanbul 1996, s.33

⁵ M. Altay Köymen, "Alp Aslan Zamanı Kültür Müesseseleri I", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C.IV, Ankara 1975, s.97.

resmî hayatın her yönünde önemli rol oynayan ulema, medreselerden yetişiyordu.⁶ Bu bakımdan, Osmanlı Sultanlarının hepsi bilim ve eğitimin yayılmasına önem vermişlerdir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed, bu konuya bizzat gayret ve himmet göstererek Bursa, İznik, Edirne ve İstanbul medreselerinde her bilim ve fen kolunda becerikli, olgun ve erdemli kişiler yetişmesinde büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca dışarıdan da pek çok hüner erbabı getirilerek Osmanlı ülkesi, o devirlerdeki çağdaş devletlerin öncüsü olmuştur.⁷

Medreseler İslâm geleneği çerçevesinde aynı esaslara bağlı kalmakla beraber, özellikle teşkilât bakımından Osmanlılarda birçok değişikliklere uğramıştır. Orhan Bey'in (1326-1362) 1331'de İznik'te kurduğu ilk medreseden başlayarak bütün medreselerin çalışmalarını destekleyen vakıfları vardı.⁸ Medreseler ve sıbyan mektepleri, devletin kontrolünden uzak bağımsız öğretim kurumları idiler. Çünkü bunların hemen hepsi de, vakıfa bağlı kurumlardı. Dolayısıyla dinî ve sosyal yönü ağır basan kuruluşlardı. Başlangıçta güçlü olmaları önce vakfa bağlı olmalarından, sonra devletin dışında yani siyasî otoritenin kontrolünden uzak bulunmalarından ileri geliyordu. Devlet güçlü, toplum istikrârlı vakıflar gerçek görevi yerine getirip sağlam kaldığı müddetçe eğitim kurumları ilimle uğraşabilmişler ve Osmanlı toplumuna hizmet verebilmişlerdir.⁹

Medreselerde öğretim programı ve metodları çok sıkı idi. Medreselerin ilk bölümlerinde çalışmalarını ilerleten öğrencilerin seçkinleri, hocaları tarafından 'dânişment' seçilirlerdi. Bunlar nâip, imam ve ilkokul öğretmeni olabilirlerdi. Dânişmentler medreselerin hariç, dahil ve sahn bölümlerinde çalışıp başarı kazandıkları takdirde mülâzım olurlardı. Mülâzımlardan imtihan verebilenler de müderrislik (profesör) unvan ve pâyesini kazanırlardı. Medrese öğretiminde tam bir başarı için çok kere ömrün yarısını harcamak gerekirdi.¹⁰

Eğitimde kaliteyi artıran bir diğer faktör de, öğrenci sayısının çok düşük tutulmasıydı. Nitekim medreselerin en büyüklerinde bile öğrenci sayısı 20'ye ulaşmıyordu. Öte yandan seviyeye göre eğitim ve öğretim faaliyetinin yürütülmesi, kitap (ders) geçmenin esas alınması, derslerin sık sık tekrarlarla ve karşılıklı münakaşalarla (cedel-ilmî tartışma) takrir edilmesi, nihayet öğretilen bilgilerin tatbiken verilmesi eğitim ve öğretimde kaliteyi artıran önemli faktördü.¹¹

Eğitim ve öğretimi birbirini tamamlar bir fonksiyona sahip olan Osmanlı Eğitim sisteminde, eğitim ve öğretim kademelerini bitiren insanlar öğrenimleri sonunda hem bilen, hem bildiklerine uygun davranan insanlar olarak hayata

⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna, s.23.

⁷ Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat C.I-II, (Sadeleştirme: Neşet Çağatay), Ankara 1979, s.67.

⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, , Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna, s.23.

⁹ Bayram Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, s.IX-X.

¹⁰ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, Ankara 1988, s.6.

¹¹ Cahit Baltacı, XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976, s.44-45.

atılırlardı. Çünkü daha sıbyan mekteplerinden itibaren öğrenci, yaşanan hayat ile iç içe bir öğrenim görürlerdi.

Öğrenciler, medreselerde öğleye kadar ders yapmanın, haftada iki gün tatile sahip olmanın, yılın sınav ve ticari hareketliliğinin yaşandığı yaz aylarında üç ay gibi bir serbest zaman bulabilmenin sonunda ders haricinde piyasada bakkallık etmek, çiftçilik, terzilik, demircilik yapmak gibi, hayatın zorluk ve mahrumiyetlerine katlanacak şekilde yetişirlerdi. Böylece, hayata atıldıklarında hiçbir suretle sosyalleşme ve intibak sorunları yaşamazlardı.¹²

Medrese vakıfları sayesinde daimi bir gelir kaynağına sahip olan bu eğitim ve öğretim kurumlarının, yalnız ilmî ve idarî özerkliği değil, aynı zamanda malî özerkliği de vardı. Böylece medreseler, yüksek öğretime ayrılmış bağımsız binasıyla, medresenin emrinde yardımcı olan kütüphanesiyle, aldıkları maaşlarla geçim kaygısından kurtularak kendilerini mesleklerine veren öğretim üyeleri ve yardımcılarıyla; aldıkları burslar ve kaldıkları yurtlarla kendilerini bağımsız öğrenime vermek imkânını bulan öğrencileriyle yalnız zamanına göre değil, günümüze göre de ileri kurumlar sayılabilirler.¹³

Osmanlı medreselerinin kalite, program, sistem ve statü olarak en mükemmel diyebileceğimiz seviyesine Fatih (1432-1481) ve Kanunî (1495-1566) dönemlerinde ulaştıkları söylenebilir. Bu kurumlara özellikle Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde çok önem verilmiş ve hem nicelik hem de nitelik olarak geliştirilmişlerdir. Fatih döneminin medreseleri sonrakiler için de bir model oluşturmuştur.

Fatih'in bilime gösterdiği özel ilgi Osmanlı medreselerinde aklî bilimlerin gelişmesi yolunda bazı adımların atılmasını da sağladı. Fatih İstanbul'u dönemin bilgin ve fikir adamlarının toplandığı bir merkez yapmak istiyordu. Büyüyen imparatorluğun büyüklüğüne uygun bir fikir hayatı yoktu. Fatih, dönemin ünlü bilginlerini İstanbul'da toplayarak, İstanbul'u bir bilimsel merkez haline getirmeye çalıştı. Aklî ilimlere büyük önem veren Fatih, Semerkant'da Uluğ bey döneminde Bursalı Kadızâde'nin öğrencisi olarak yetişmiş Ali Kuşçu'yu İstanbul'a getirtti. Ona o zamana kadar kimseye verilmemiş 200 akçe günlük ödeyerek ilmî kademelenmede yeni bir seviye ortaya çıkarmış oluyordu.¹⁴

Fatih döneminde müsbet ilimlere ilgi artmış olması yanı sıra asıl felsefi ve ilmî düşüntü birinci plana çıkmıştır. Bu bakımdan Fatih devrinde pek çok Latince

¹² Selami Sönmez, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Bazı Manidar Özellikleri", Akademik Araştırmalar Dergisi, Kış 1996, Yıl 1, Sayı 3, Erzurum 1996, s.144.

¹³ M. Altay Köymen, "Alp Aslan Zamanı Kültür Müesseseleri I", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C.IV, Ankara 1975, s.97.

¹⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara 1983, s.15.

eser Türkçe'ye çevrildiği gibi, özellikle tıp, matematik ve astronomi dallarında yeni eserler yazılmıştır.¹⁵

Medreseler genel olarak on altıncı yüzyılın ortalarına kadar toplumda müsbet rol oynamışlar, gerek Osmanlı Devleti'nin kurulmasında gerek büyüüp gelişmesinde düşünce ve bilim açısından yönetimi, toplumu aydınlatan, yol gösteren saygın kurumlar olmuşlardır.¹⁶

Devlet güçlü, toplum istikrârli ve vakıflar gerçek görevi yerine getirip sağlam kaldığı müddetçe, eğitim müesseseleri ilimle uğraşabilmişler ve Osmanlı toplumuna hizmet verebilmişlerdir.¹⁷

Fakat, tahsilin tamamen parasız olduğu ve ayrıca öğrencinin yiyecek ve giyeceğinin temin edildiği Osmanlı medreseleri XVII. Yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır.¹⁸ Sosyal ve iktisadî düzenin bozulmaya başlamasıyla önce, vakıf müessesesi sonra da ona bağlı eğitim ve öğretim sistemi çökmeye yüz tutmuştur. Klasik Selçuklu ve Osmanlı döneminde hâlinden ve istikbâlinden emin şahıslar herhangi bir maddî menfaat gözetmeksizin, sadece manevî ve dini duygularla mal ve mülkünü toplumun yararına vakf ediyordu. Fakat iç ve dış tesirler yüzünden Klasik Osmanlı nizamının bozulmasıyla toplum ve fertler eskisi kadar kendilerini emniyet içinde hissetmemeye ve istikbâllerini emin bulmamaya başladılar. Bunun sonucu olarak, geleceklerinden endişe duyan şahıs ve aileler kendi mal ve mülklerini özel şartlarda vakf ederek, vakıf müessesesini geçim kaynağı haline getirdiler. Böylece vakıf müessesesi hedefinden saptırılarak, sosyal niteliğini kaybetti.

Vakıflarda meydana gelen bu bozulma, hemen ona bağlı olan medreselere de yansdı. Bu yüzden medreseler de ilim yuvası olmaktan çıkarak birer maddî menfaat yuvası haline döndürdüler.¹⁹

Ancak, medreselerdeki bozulmayı, işlevlerini önceki gibi yerine getirememelerini sadece vakıf sistemindeki bozulma ile izah etmek mümkün değildir. XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren bozulmaya başlayan medreselerin bozulmasından bir çok amil rol oynamıştır.²⁰

Daha önceki tarihlerde müderrislik kanununa aykırı yapılan tek tük usulsüzlükler istisna edilecek olursa, özellikle XVI. Yüzyıl sonlarına doğru hem

¹⁵ Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara 1995, s.138; Ekmeleddin İhsanoğlu, Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna, İstanbul 1996, s.27.

¹⁶ Aydın Yaka, "Fen Bilimleri Eğitiminde Neden Geç kaldık?", Bilim ve Teknik, Sayı 325, s.58.

¹⁷ Bayram Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, s.X.

¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, s.138.

¹⁹ Bayram Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, s.X.

²⁰ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s.67.

müdürris kalitesi itibariyle ve hem de öğretim ve öğrenci cihetiyle medreseler bozulmaya başlamış ve yıllar geçtikçe bu bozukluk artmak suretiyle devam etmiştir.²¹

Medreselerin bozulmaları başlıca üç alanda görülmüştür:

a) Öğretim ve yöntem alanında bozulma:

Medreselerde başlangıçta aklî ve naklî bilimler paralel görülmüyordu. Medreselerde aklî bilimler olarak adlandırılan matematik, Astronomi (heyet), Tıp, Tabiiyat gibi bilimler zamanla önemsizleşmiştir. Zaman içinde, aklî bilimler geriye itildikçe, naklî bilimler ön plana çıkmış, medreseler evrensel bilim kurumları olmaktan uzaklaşmışlardır.²²

Medreselerin bozulmasında tefekkürü, faaliyete getirecek olan Matematik, Kelâm ve Hikemiyyat gibi aklî ilimlerin terk edilmesi birinci derecede âmîl olmuştur. XVI. Yüzyılın sonlarına yakın zamanlara kadar Osmanlı medreselerinde aklî ilimlerden İlm-i Hikmet (Felsefe) dersi okunur bu ilme dair Şemseddin Molla Fenari, Kadızâde-i Rumî, Hocazâde, Ali Kuşçu, Mü'eyyedzâde Abdurrahman, Mirim Çelebi, İbn Kemâl ve Kınalızâde Ali Efendiler gibi XV. ve XVI. Yüzyıllardaki mütefekkir alimler tarafından kıymetli eserler telif edilip okutulduğu halde sonra bazı şeyhülislamın telkinleri ile hikmet dersi medreselerden kaldırıldı.²³

Aklî bilimler kaldırılıp, yalnızca dinî-hukukî bilimler okutuldukça, birinciler için geçerli olan tartışma, eleştiri yöntemleri de terkedildi; ikincilere uygun düşen aktarmacı, kitabî, doğmatik yöntemler yerleşti. Ayrıca âlet bilimlerine²⁴ aşırı önem verildi.²⁵

Osmanlı tarihinde, duraklama devri olarak ele alınan XVII. Yüzyılda Kâdızâdeler diye bilinen Birgili Muhammed Efendi takipçileriyle tasavvuf erbabı arasında 16 meselede neredeyse çatışmaya varacak bir takım tartışmalar cereyan etmiştir. Tartışma konusu olan meselelerin başında aklî ilimlerin (Felsefiyyât) ve bu arada Riyâziye'nin tahsilinin meşru olup olmadığı geliyordu.²⁶

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1984, s.67

²² Aydın Yaka, "Fen Bilimleri Eğitiminde Neden Geç Kaldık?", Bilim ve Teknik, S.325, s.58.

²³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, s.67.

²⁴ Âlet bilimleri, diğer bilimleri öğretmek için programda yer alan bilimlerdir. (Sarf, Nahiv, Mantık, Belâğât, Bedî, İnşâ gibi.)

²⁵ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s.68.

²⁶ Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, C.I, İst. 1997; tartışma konuları için ayrıca bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III/1, Ankara 1983, s.356-357; Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Genel Bir Bakış: 'Kâdızâdeliler Hâketi'", Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Yıl XVII-XXI /1-2, Ankara 1983, s.217.

Batı, 1500-1700 tarihleri arasında “İlim İnkılabı” dönemini yaşarken, bizim medreselerimizdeki zihniyet, ilimden skolâstisizme doğru bir gerileme gösteriyordu.

Fatih zamanında Uluğ Bey’in öğrencilerini İstanbul’a getirerek Astronomi araştırmalarını yaptıran Osmanlılar, XVII. Yüzyılda Gök Mekanik’inde inkılâp yapılırken, bizdeki son rasat evini de yıktırarak astronomiyi –muvakkitlik- hizmeti derecesine indirmişlerdir. Yine Fatih zamanında Hocazâde ile Hatipzâde arasındaki “tehâfüt” tartışması felsefî düşüncenin sonunu temsil eder. Tıp ve Hendese Kanunî devrine kadar okutulmuş, ondan sonra Osmanlı medreseleri fıkıh, kelâm, tefsir, hadis, gramer ve retorik (belâgât) okutulan birer ilâhiyât mektebi haline gelmiştir.²⁷

Medreselerde öğretim programları zamanla gelişip zenginleşeceğine, dondurulmuş hatta aklî ve müsbet bilimler önemsenmemiş ve programlardan çıkartılmıştır.²⁸

Esasen öğretim programlarının geliştirilip zenginleştirilmemesinin temel nedeni, medreselerde okutulacak derslerin, vakfiyelerde belirtilerek, bunların zamana göre değiştirilmesi veya yeni derslerin konmasının engellenmesiydi.²⁹ Diğer taraftan medreselerde düşüncede, araştırma ve öğretimde skolastik zihniyet egemen olmuş, Batı’daki yöntem değişikliği bir türlü gerçekleşmemiş, gözlem ve deney bilgi üretmede temel yöntemler olarak kullanılmamıştır. Düşünmede ve öğretimde birbirine bağlı iki yöntem kullanılmıştır: “Ezberleme” ve “Tefsir (yorum)”. Gayet tabii modern bilimin bu yöntemlerle de doğup gelişmesine de imkân yoktu.³⁰

Uzun süren bir dönem önde bulunan Müslüman bilim adamları, belli bir dönemden sonra bir takım tekrarlarla ve derleme yolu ile oluşturulan çalışmalara devam ettiler.³¹

Bilindiği gibi Ortaçağda Avrupalılar, Araplar (İslâm Dünyası) yoluyla eski Yunan eserlerini tanımışlar, kısa zamanda Aristo düşüncesi bütün Hıristiyan düşüncesine hakim olmuştu. Felsefe, ilim ve ilim metodolojisi tamamıyla Aristo’ya dayanıyordu. Astronomi bilgisi de yine eski Yunanlı meşhur Ptolemaios (Batlamyus)’nin sisteminin aynen kabul edilmiş şekli idi. Bütün fizik mekaniği bilgisi yine Aristo kaynaklı idi. Sistemli müşâhede ve tecrübe yine büyük otoritelerin söyledikleri üzerine yapılan açıklamalardan ve yorumlardan ibaretti.³²

Batı’da XV. Yüzyılda Yunan Bilginlerinin eserleri doğrudan doğruya ele alınarak yeni yeni düşünceler ve incelemeler ortaya atılmıştır. Halbuki XI.

²⁷ Erol Güngör, İslamın Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1980, s.45.

²⁸ Aydın Yaka, “Fen Bilimleri Eğitiminde Neden Geç kaldık?”, Bilim ve Teknik, Sayı 325, s.59.

²⁹ Bayram Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, s.X.

³⁰ Aydın Yaka, “Fen Bilimleri Eğitiminde Neden Geç Kaldık?”, Bilim ve Teknik, S.325, s.59.

³¹ Bernard H. Lewis, Müslümanların Avrupa’yı Keşfi, (çev. Nimet Yıldırım) Erzurum 1997, s.288.

³² Erol Güngör, İslamın Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1983, s.46-47.

Yüzyıldan beri Bizanslılarla temas halinde olan Türkler böyle bir ihtiyaç duymamışlar, hatta Yunan kaynaklarına kadar gitmek şöyle dursun, Arapça'daki ilmin esas kitaplarını bile incelemeye gerek görmemişlerdir. Meselâ ne *Almagest*³³ ne Aristo'nun pozitif ilimler üzerine eserleri, ne de botanik ve kimyaya ve coğrafyaya dair eserler incelenmişti. Bu yüzyıllar bilginleri, El-Harezmi, El-Biruni ve İbn Sina gibi büyük bilginlerin kitaplarına müracaat edecek yerde büyük eserlerinin özetlerine şerh, yeniden şerh, haşiye ve tâlikat yazmakla yetinmişlerdir.³⁴

Medreselerdeki bu kısır döngüyü Kâtip çelebi, "Mizanü'l-Hak Fî İhtiyari'l-Ahak" adlı eserinde şu şekilde açıklar: "...Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye dek hikmet ile şeriat ilimlerini uzlaştıran gerçek araştırmacılar ün almışlardı. Fatih Sultan Mehmed Medaris-i Semaniye'yi yaptırıp kanuna göre iş görülüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve Haşiye-i tecrid ve Şerh-i mevâkıf derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler bu dersler felsefiyâtır diye kaldırıp Hidâye ve Ekmel derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyât kaldı, ne Hidâye kaldı, ne Ekmel. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu."³⁵

Yalnız burada şunu belirtmek gerekir ki, medrese alimleri kendilerinin yegâne ilim diye bildikleri konuları gerçekten mükemmel biliyorlardı. Meselâ Arapça'ya gayet iyi vakıftılar, İslâm hukuku, mantık, ilâhiyat vs. gibi konularda yeterliydimler. Fakat onlar ilmin sadece bunlardan ibaret olduğunu zannediyorlar, üstelik bu bilgileri kimsenin değiştirmeye gücü yetmeyeceğine inanıyorlardı. Bilginin ancak daha çok kitap okumakla artacağına veya insanların doğrusunu bu kitaplar arasında mantıkî kıyas yaparak bulabileceklerini düşünüyorlardı. İşte Avrupa'daki büyük zihniyet değişmesi bu noktalarda olmuştur.³⁶

Avrupa bilimi XVIII. Yüzyıl ortalarında dikkate değer ilerlemeler gösterdi. Yer yer kendisinden önceki büyük bilgi birikimine sahip olan İslâm bilimini de geçmeye başladı. Amerikan altın ve gümüşünün imkân verdiği zenginlik sebebiyle artan ve önemli neticelere varmaya başlayan araştırmalar belirli teşkilâtlara bağlanmaktadır. Bilim akademileri, en erkeni Academie Française (1635) olup, bunun öteki kolları sonraki yıllarda kurulmuşlardır. İngiltere'de de Royal Society of England, 1660 yılında kurulmuştur. İlim akademileri, XVIII. Yüzyılda hemen bütün Avrupa'ya yayılmıştır.³⁷

³³ *Almagest*; Klaudios Ptolemaios tarafından yazılan ve Eskiçağın matematik bilgilerini özetleyen gök bilim kitabı (Büyük Larousse, C.I, Milliyet Yay. İstanbul 1986, s.408.)

³⁴ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s.50.

³⁵ Kâtip çelebi, *Mizânü'l-Hak Fî İhtiyârî'l-Ahak*, (Haz. Orhan Şair Gökay), İstanbul 1993, s.9.

³⁶ Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, s.49.

³⁷ Tuncer Baykara, *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, İzmir 1996, s.33-34.

Kopernik, Kepler, Galile gibi ilim adamları tesadüflerin ortaya çıkardığı kimseler değildi; bunlar geniş bir bilginler ordusunun sadece zirvesindekilerdi. Yine Huygens, Boyle, Bacon, Newton, Halley gibi bilginler hep o çağda yetişmişlerdir. Bütün bunların yanına bir de XVII. Yüzyılın Descartes, Locke, Hobbes gibi düşünürlerini de katarsanız, o çağda Avrupa'nın nereye vardığı daha iyi anlaşılır.³⁸

XVII. yüzyılın temel karakteristiği, modern bilimin çok hızlı bir tempo ile gelişmesini sağlayan yöntem değişikliğini gerçekleştirmiş olmasıdır. Modern doğa bilimlerinde nesnel gerçeğin yakalanması ve doğru bilgilerin üretilebilmesi için sağlam araçların –yöntemlerin oluşturulması gerekiyordu. Bu “Büyük Yüzyıl”da F. Bacon, R. Descartes, G. Galile ve İ. Newton gibi seçkin ilim adamları, bilimsel yöntem konusunda devrim niteliğinde bir dönüşümlü gerçekleştirmişlerdir.

Bacon, klasik Aristo mantığı ile mücadele etmiş, insan zihninin doğru ve yeni bilgiler üretebilmesi için, ona yüzyılların yüklediği önyargılardan kurtulmasının şart olduğunu söylemiş ve “tümevarım”ı yöntem olarak önermiştir. Descartes da, yine yöntem konusunda doğru bilgilere ulaşmada çok önemli bir unsur olan “metodik şüphe”yi gündeme getirmiş, bugün tüm bilimlerin değişmez yöntemleri olan “analiz” ve “sentez”i geliştirmiştir. Ayrıca Descartes’la birlikte Galile ve Newton modern matematiğin, fiziğin ve astronominin temellerini atmışlardır.³⁹

Gerçi Fransa'nın resmi ve papaz mektepleri tıpkı bizim medreselerde olduğu gibi, eski iskolastik usûlden o yıllarda henüz ayrılmamıştı. Fakat, asıl dikkat edilecek nokta, bu öğretim usûlünü eleştiren düşünürlerin bizzat papazların arasından çıkmış olmasıdır. Öte yandan ilim tarihinde Büyük Yüzyıl denilen XVII. Yüzyıl içinde batıda birbiri ardınca yetişen dehalar, düşünce dünyasının öncüleri sayesinde Avrupa’da ilmi düşünüş başka bir gidiş aldığı halde bizde eski ilim ve eski usûlü eleştirmek şöyle dursun, övülmekteydi.⁴⁰

XVII. yüzyıl içerisinde Kâtip çelebi isabetli uyarılarda bulunmuştu. Aklî bilimlere öğretim sistemimizde çok daha önemli bir yer vermemiz gerektiğine dikkati çekmişti. Fakat Batı'nın askerî ve teknolojik gücü altında ezilmekte olduğumuz acı gerçeğin karşısında bile derin uykumuzdan silkinmekte güçlük çekiyorduk.⁴¹

Esasen medreselerden böyle bir atılım beklenemezdi. Çünkü, medrese öğretiminde ders kitabı olarak izlenen kitaplar çok eski idi. Hatta bazı ders kitapları, tâ Yunan bilginlerinden kalmış, onlardan Arapça’ya çevrilmiş eserlerdi.

³⁸ Erol Güngör, İslâmın Bugünkü Meseleleri, s.47.

³⁹ Aydın Yaka, “Fen Bilimleri Eğitiminde Neden Geç kaldık?”, Bilim ve Teknik, S.325, s.57.

⁴⁰ A. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1970, s.159.

⁴¹ Adnan Sayılı, “Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk”, Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, C.I, S.2, Ankara 1985, s.321.

Esas olarak Avrupa uygarlığının dayanağı olan çağdaş doğa bilimleri ise medreselerde hiç yer almıyordu.⁴² Esasen Osmanlı "Ulema-yı Rûsûm" u Batı'daki değişikliklerin farkında değillerdi. Ancak çoğu, medrese dışında yetişen Kâtip çelebi (1608-56) İbrahim müteferrika (1674-1745), Gelenbevi İsmail (1730-91) Efendiler gibi az sayıda bilim ve fikir adamı Batı dünyasının müsbet bilimler sahasında ortaya koyduğu buluşlardan kısmen haberdar olmuşlardır.⁴³ Nitekim Bernard H. Lewis'in de ifade ettiği gibi, yeni gelişmelerin, yeni bilgi dalları ve bilimsel keşiflerin arkasından gidilmiyor. Çoğu zaman böyle durumlardan habersiz bile kalınıyordu. O dönemlerde astronomi ve fizyoloji dallarında görülen önemli gelişmeler ve değişimlere yol açan araştırmalar tanınmıyor, çoğu zaman görmezlikten geliniyordu.⁴⁴

Avrupa'daki bilim inkılâbının getirdiği yeni bilim anlayışı ve kapsamı, yani madde, mekân, zaman hareket ve tabiatı (nebat, hayvan ve insan) araştırma konusu yapma ve her şey üzerinde detaylı bir şekilde araştırmacı ruh ile durma gibi hususlar, Osmanlılar için söz konusu olmamıştır.⁴⁵

Öte yandan kitap pahalılığının ve kıtlığın cahilliğin genişlemesine ne denli etkisi olduğunu tahmin etmek güç değildir.⁴⁶ Yazma eserler gayet pahalı olduğu gibi, bir çok nefis eserler de arka arkaya gelen yangınlar sırasında mahvoluyordu. Özellikle Kamus ve Cevheri gibi büyük kitapları, medrese öğrencilerinin elde etmesi imkân haricinde idi.⁴⁷ Gerçi ulemâ ocağından matbaaya karşı bir tepki gelmemekle birlikte, bol ve ucuz kitap ihtiyacı hissetmekten gelen bir baskı da olmamıştır.⁴⁸

b) Müderrisliğe atanma yönteminin bozulması:

Bilindiği üzere, ilim adamı, devlet adamı ve kumandan gibi büyük adamlara verilen imtiyazlardaki yanılmalar, yıllar ve yüzyıllar boyu milletin altından kalkamadığı kötü sonuçlara ve bozukluklara sebep olmaktadır.⁴⁹

Önceleri medrese mezunları, az sayıdaki müderrislik kadrolarına atanabilmek için, mülâzemet usûlüne göre, bir bekleme döneminden geçerlerdi. Bu bir çeşit staj dönemi idi. Zamanla bu yol kötüye kullanıldığı gibi, müderris olmak için medreseyi bitirme şartı da aranmadı.⁵⁰

Daha evvelki tarihlerde müderrislik kanununa aykırı tek tük yapılan usûlsüzlükler istisna edilecek olursa, özellikle XVI. Yüzyıl sonlarına doğru hem

⁴² Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", AÜ, DTCFD, C.XXX, S.1-2, Ankara 1982, s.60.

⁴³ Ercüment Kuran, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Ankara 1994, s.3.

⁴⁴ Bernard H. Lewis, Müslümanların Avrupa'yı Keşfi, s.287.

⁴⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna, s.248.

⁴⁶ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s.65.

⁴⁷ Ahmet Refik Altınay, Lâle Devri, Ankara 1973, s.88.

⁴⁸ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.248.

⁴⁹ Hüseyin atay, Osmanlılarda Yüksek Din eğitimi, İstanbul 1983, s.149.

⁵⁰ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s.68.

müdris kalitesi itibariyle ve hem de öğretim ve öğrenci yönüyle medreseler bozulmaya başlamış ve yıllar geçtikçe bu bozukluk artmak suretiyle devam etmiştir.

Medreseler kanununa aykırı olarak müdahaleler olması ve bir kısım ulemazâdelere 15 yaşından evvel müdrislik rütüsü (pâye) verilmesi medreselerdeki hiyerarşik düzenin bozulmasına yol açtı. Öğrencilerin para ve rüşvet ile öğrenim görmeden müdris olmaları ve buna karşılık bin bir zorlukla medrese derslerini görüp mülâzim olmalarına rağmen, bunların yerine orta derecede ehliyet haiz olmayan iltimaslıların atanması medresenin bozulmasının temel sebeplerinden birini teşkil etmiştir.⁵¹

Burada, merkezi yönetimin, medreseleri kendisine sadık ve yönetim çarkının mümkün olduğu kadar iyi ve arızasız işlemesine yardımcı olacak elemanların yetiştirildiği yerler olarak görmesi ve buradan yetişenlere devlet memuru gözü ile bakmasını gözardı etmemeliyiz. Nitekim, müdrislerin büyük çoğunluğunun eğitim ve öğretim faaliyetleriyle yetinmeyip medreseleri daha üst mevkilere çıkmak için geçilmesi gereken birer basamak olarak görmeleri ve ona göre davranmaları arasında hakikaten dikkat çekici bir uyum vardır.⁵²

Uzun ve ciddi bir tahsil hayatından sonra hiyerarşik bir silsile geçirecek, sırasıyla danışmend, mülâzim ve nihayet müdrisliğe yükselen hakiki ilim ve irfan sahiplerinin bu uzun ve ciddi basamakları aşip ilerleyişleri karşısında, bir yolunu bulup hemen müdris ve kadılık payesini ele geçirecek istihkaksızca, ucuz ve emeksiz sıvrılışları de ilme karşı ilgi ve rağbetin sarsılmasında başlıca rolü oynamıştır.⁵³

Öte yandan Anadolu ve Rumeli halkından olup, büyüklere intisab etmiş olanların, hamilerinin iltimasları ile medreselerde düzenli öğrenim görmeden ilmiye yoluna girmiş olmaları idi.⁵⁴ Medreseler mülâzımlığın para ile satılması yüzünden bozulmuş, halk içinden birçok kimse teşkilâta sızmış ve sonunda müdrislik sadece itibari bir pâyeden ve bir medreseden diğerine nakil de pâyenin yükselmesinden ibaret olmuştur. Böylece “tarik-i ilmiye cühelâ ile dolmuştur.”⁵⁵

Ehliyet ve kaabiliyetleri olmadığı halde, bir yolunu bulup müdrisliğe alınanlar, giderek mevleviyete⁵⁶ erişip sonra en yüksek rütbe olan kazaskerliğe geldikleri zaman devletin hiçbir işine yaramadıkları gibi, arpalıklarını da küçük görüyorlardı.⁵⁷

⁵¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, s.67.

⁵² Fahri Unan, “Osmanlı Resmi Düşüncesinin İlmiye Tarihi İçindeki Etkileri, Patronaj İlişkileri”, Türk Yurdu, C.11, S.391, Ankara 1991, s.37.

⁵³ Samiha Ayverdi, Türk Tarihinde Osmanlı Asırları, C.2, İstanbul 1978, s.241-242.

⁵⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, s.70.

⁵⁵ Ümid Meriç, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, İstanbul 1975, s.110.

⁵⁶ Mevleviyet; müdrislikten sonraki ilmiye rütbesi (Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lugati, İstanbul 1986, s.166)

⁵⁷ Ümid Meriç, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, s.110.

İlim ve cehaletin aynı sayılması ve ikisini birbirinden ayırmamak suretiyle âlim ve cahilin bir tutulması ilme rağbetin azalmasına ve cehaletin yayılmasına sebep olmuştur.⁵⁸

c) Disiplin alanında bozulma:

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren medrese öğrencilerinin disiplini bozulmaya başladı ve bozulma kısa sürede taşrada suhte (softa) ayaklanmaları denen büyük boyutlara ulaştı.⁵⁹

Gittikçe meseleleri büyüyen memleketin siyasi, içtimai ve iktisadi durumu bozulunca, medrese öğrencileri daha çok çapulculuğa, anarşiye ve ahlâk dışı hareketlere itmiştir.⁶⁰

İ. Hakkı Uzunçarşılı bu bozulmayı, önce mülâzemet yönteminin bozulmasına bağlayarak açıklar: “*Medrese tahsili yapmadan, rüşvet ve kayırma ile yükselenlerin durumu, kudretsiz ve hamisi bulunmayan medrese öğrencilerini de fena yollara sevk etmiştir. Bunun sonucu olarak, Anadolu’daki medreselerin bir kısım öğrencilerinin kudretsiz ve yeteneksizlikleri; XVI. Yüzyılın ikinci yarısında derslerini bırakarak eşkıyalığa başlamışlar ve bu durum hükümeti epeyce süre uğraştırmış ve daha sonra, İran ve Avusturya ile uzun süre devam eden savaşlar sebebiyle softa (öğrenci) eşkıyalığı önemli bir mesele olmuştur.*”⁶¹

Köyde geçimi zorlaşan ailelerden bir çoğu da çocuklarını, ileride çift bozan olacağına henüz yetişmekte iken medreselere göndermeyi tercih ediyorlardı. Bu gençlerin bir kısmı, okumak düşüncesinden çok, sığınmak amacıyla medreselere doluşuyorlardı. Böylece medreselerde, ihtiyacın çok üzerinde öğrenci birikti.⁶²

Medreseler demokratik yapılarından ötürü halka açık kuruluşlardır. Ekonomik bunalımın arttığı oranda köylü, çocuğunu bu medreselere gönderip onların sağladığı imkânlardan yararlandırmak istemiştir. Ne var ki suhtelerin eğitime devamlarına üst düzeyde kuruluşların sayısı yetmediği gibi, medreselerin kaynakları da böyle büyük bir öğrenci kitlesi besleyecek güçten yoksundur. Bu durumda, suhteler toplu olarak çevre köylerine saldırmaya, köylüden zorla vergi almaya, yolu kesip eşkıyalık yapmaya başlamışlardı. Kısa sürede bütün Anadolu’ya yayılan suhte birlikleri ilk büyük Celâli dalgasını meydana getirmiştir.⁶³

Disiplin bozulmasında önemli bir neden de, müderrislerin bir kısmının görevlerini savsaklamaya başlamalarıdır. Ayrıca bazı müderrisler softa

⁵⁸ Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s.159.

⁵⁹ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s.68.

⁶⁰ Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s.142.

⁶¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı, s.241.

⁶² Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları, Ankara 1975, s.20; ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, “Medreseli İsyânları”, İst. Üniv. İktisat Fak. Mec. C.11, (Eylül 1949 –Temmuz 1950), S.361, s.361-387.

⁶³ İsmail Cem, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul 1982, s.182.

ayaklanmalarını gizli açık desteklemişlerdir.⁶⁴ Öte yandan medrese tahsili yapmadan rüşvet ve iltimas ile medreseden mezun olup, müderris olan danışmendlerin bu halleri kudretsiz ve hamisiz olan medrese öğrencilerini de fena yollara sevk etmiştir.⁶⁵

Yüksek öğrenimin merkezde oluşu, büyük alimlerin oraya gitmesini teşvik ettiği gibi, öğrencilerin de merkeze akın etmelerine sebep olmuştur. Neticede merkezde de ikâmet, yiyecek ve hoca bulma meselesi gibi problemler doğurmuştur.⁶⁶

İşte bütün bu sebepler medrese öğretim ve eğitimini aksatmış ve geriletmiştir. Hem iyi hoca yetişmemiş ve hem de iyi alim olmanın arzusunu taşıyan öğrenci kalmamıştır. Herkes çalışıp bilmeden kolaydan diploma alıp, hak etmeden makam ve görev alma peşinde idi.⁶⁷

Netice olarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'ın ilânına kadar ülkenin irfân ve adalet hayatına doğrudan doğruya ve özellikle idâresine kısmen hâkim olan medreselerin, sivil ve askerî hayatın istediği idârecileri yetiştirmek suretiyle, faydalı hizmetler gören medreseler⁶⁸ ilimle yani esas göreviyle uğraşmayan, ilim zihniyetinden uzaklaşan her eğitim ve öğretim müessesesi gibi siyasetle meşgul olmaya başladı ve arkasından da siyaset medreseye girdi. Bu durum medreseye özerkliğini kaybetti ve onu siyasetin emrine soktu.⁶⁹

II. Bayezid'in vakıfları yeni baştan düzenlemesi, Yavuz Sultan Selim döneminin öğrencilere ve eğitime gösterilen destansı önemi, Kanûnî zamanının görkemli Süleymaniye Külliyesi ve daha sonraki birçok önlemler bu çöküşü durduramadı. Medrese bugünkü müzelere çevrildi.⁷⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel sınıf modelinde ikinci kademeyi oluşturan ilmiye sınıfı, imparatorluğun değişik milletlerinin her birinde kaybeden sınıf oldu. İmparatorlukta yönetim merkezileşirken, ilmiye sınıfının dayandığı vakıf kaynaklarının denetim altına alınması, ilmiye sınıfının idâri ve yargısal işlevlerinin önemli bir kesimini kaybetmesi, imparatorluğun yeni bürokrasisinin medrese dışında yetiştirilmesi zorunluluğuyla, devletin eğitime ayırdığı kaynakları mekteplere yöneltmesi sonucunu doğurması, bu sınıfı kaybeden bir sınıf haline getirdi.⁷¹ İlmiye

⁶⁴ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s.71.

⁶⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, s.241.

⁶⁶ Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s.137.

⁶⁷ Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s.142.

⁶⁸ Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maârifî", Tanzimat I, İstanbul 1940, s.441; H. Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, s.14.

⁶⁹ Bayram kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, s.X.

⁷⁰ Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", AÜ, DTCFD, C.XXX, S.1-2, Ankara 1982, s.59.

⁷¹ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.2, İstanbul 1985, s.457.